

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.132.6

І. В. Атаманчук,
кандидат юридичних наук

ПРОЦЕСУАЛЬНІ НОРМИ У СИСТЕМІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Досліджуються поняття, зміст, ознаки процесуальних норм шляхом виокремлення їх системних властивостей, здійснюється аналіз динаміки розвитку цих норм у системі вітчизняного процесуального права та робиться висновок про спільність специфіки призначення процесуальних норм, яка проявляється у потребі реалізації відповідних матеріальних норм.

Ключові слова: процесуальне право, процесуальна норма, реалізація процесуальних норм, системні властивості процесуальних норм, процесуально-правовий інститут, процесуальна галузь права.

Постановка проблеми та її актуальність.

Курс на побудову правової, демократичної, європейської держави в Україні означає прагнення держави до подальшого вдосконалення процесуальних форм правового регулювання. Наш час вимагає для здійснення більш ефективного правового регулювання суспільних відносин встановлення більш детальної процедури реалізації законодавства, особливо практики його застосування. Якраз цьому сприяє процесуальне право, що регулює всю сукупність суспільних відносин, що виникають у процесі реалізації норм усіх галузей матеріального права, всіма його суб'єктами. Розвинута і повноцінна система процесуального права, застосована на демократичних засадах і принципах, є неодмінним елементом міцного правопорядку і законності. Система процесуального права в цілому є багаторівневою системою, що містить норми права, процесуальні інститути та їх об'єднання, а також інші структурні підрозділи, відокремлення кожного з яких у якості складових компонентів цієї системи зумовлюється диференціацією системи процесуальних правовідносин.

За критерієм залежності характеру правовідносин, що врегульовуються правовими нормами, розрізняють норми матеріального і норми процесуального права. Матеріальні правові норми визначають права та обов'язки учасників правовідносин, а процесуальні норми визначають порядок реалізації прав і обов'язків, встановлених матеріальними правовими нормами [70, с. 228]. Процесуальні правові норми відіграють вельми важливу роль у забезпеченні оптимальних умов правового регулювання, несуть основне навантаження нормативного способу забезпечення законності, гарантування захисту прав, свобод і

законних інтересів громадян. Зрозуміло, що на сьогодні неможливо тільки за змістом матеріальних галузей права зробити висновок про демократичність правової системи, слід проаналізувати ще й закріплені в законодавстві відповідні процесуальні норми, які забезпечують реалізацію матеріальних норм. Норми вітчизняного процесуального права є первинною «цеглинкою» побудови системи процесуального права, вони належать до різних галузей та відрізняються за характером забезпечення матеріально-правових відносин, здебільшого мають стабільний зміст і призначення, і в своїй сукупності їх слід розглядати як цілісну динамічну систему. При всій соціальній значущості процесуального права неможливо не визначити певної недооцінки ролі процесуальних норм у юридичній літературі. У певній мірі це притаманно загальній теорії держави і права, оскільки традиційно процесуальні норми досліджувались лише у рамках галузевих наук, а не у рамках загальної теорії держави і права, тому загальнотеоретичний аналіз процесуальних норм у системі процесуального права України є актуальним для сучасної правової науки.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження процесуальних норм у різних правових аспектах привертало увагу таких вітчизняних та зарубіжних дослідників: С. С. Алексєєв, І. А. Балюк, Л. І. Бахрах, Л. М. Борисова, О. Б. Венгеров, К. Г. Волинка, І. А. Галаган, А. Х. Гольмстен, Р. Є. Гукасян, Е. Ф. Демський, Р. А. Калюжний, В. В. Копейчиков, О. В. Кузьменко, М. С. Кельман, О. Е. Лейст, Е. Г. Лук'янова, О. Г. Мурашин, Д. М. Притика, В. Н. Протасов, П. М. Рабінович, В. А. Рязановський, В. В. Сухонос, О. Ф. Скакун, Ю. С. Шемшученко, Л. С. Явич та ін.

Серед сучасних галузевих досліджень цивільних процесуальних норм звертають на себе увагу праці вітчизняних науковців, зокрема М. Й. Штефан, В. І. Тертишніков, Ю. В. Білоусов, С. І. Чернооченко, проблематику адміністративно-процесуальних норм досліджували О. В. Кузьменко, Л. Р. Біла, норми кримінально-процесуального права як основа механізму правового регулювання, стали предметом наукової розвідки С. О. Гейц.

Мета дослідження. Метою даної статті є загальнотеоретичний аналіз процесуальних норм у системі процесуального права України, шляхом виокремлення системних властивостей процесуальних норм.

Виклад основного матеріалу. Норма права є основою або необхідною передумовою виникнення, зміни і припинення правовідносин, ані цивільно-процесуальні, ані адміністративно-процесуальні відносини, ані які інші правовідносини не виникають самі по собі, оскільки вони узаконені й виникнення їх зумовлене нормами права [1, с. 65]. Поява процесуальної норми права обумовлюється реальними потребами суспільного життя, оскільки існування права набуває сенсу тільки в соціальній конструкції «людина – людина». Правові норми породжуються необхідністю визначити відносини між людьми і використовуються в рамках людських відносин. Створена процесуальна норма права передбачає наявність у суспільстві певних ситуацій, для розв'язання яких вона повинна бути використана.

У теорії права в поняття процесуальних норм вкладають різний зміст, що можна пояснити різними кутами та діапазоном бачення науковцями предмета регулювання процесуального права, внаслідок чого ми спостерігаємо виділення організаційно-процесуальних, процедурних та процедурно-процесуальних норм, які доволі важко розмежувати. Процесуальні норми наділені загальними ознаками, притаманними для усіх норм права, але, досліджуючи специфіку процесуальних норм, можна виділити особливості (ознаки) процесуальних норм.

Процесуальна норма права втілює волю тих прошарків населення, які наділені найбільшими можливостями впливати на правотворення. Якщо в радянському праві був сформульований погляд на правову норму як на втілення волі пануючого класу, то Л. М. Борисова вважає за доцільне розглядати пануючий клас як пануючу еліту, оскільки на її погляд такий термін більш точно відображає сукупність тих прошарків населення, які володіють найбільшими можливостями впливати

на нормотворчість як з безпосередньою метою прийняття закону, так і з метою загальмувати його прийняття [2, с. 7]. Процесуальна норма права встановлюється уповноваженими державою органами й охороняється примусовою силою держави. Л. М. Борисова розглядає примусовість виконання процесуальних норм як можливість застосування державними органами заходів з метою виконання приписів всупереч волі суб'єкта, але визнає і добровільну реалізацію процесуальних норм, опираючись на погляди К. Екштайна, Р. Шафхаузера, С. Вершиніна. У свою чергу, К. Екштайн, Р. Шафхаузер, С. Вершинін визначають, що добровільна і свідома реалізація прав і виконання обов'язків залежать від загального рівня правової культури, коли законослухняна поведінка є необхідним елементом позитивного соціального сприйняття особистості [3, с. 42].

Зусилля держави, частково відображені в застосуванні примусової сили, спрямовані не на реалізацію власних можливостей, а навпаки, ці можливості закликані формувати сприйняття правових норм як об'єктивної необхідності, яка існує в інтересах суспільства, оточуючого індивіда, яких потрібно дотримуватись по переконанню. У цьому сенсі процесуальні норми права виділяються серед інших правових норм тим, що представляють уповноваженим особам набагато більшу свободу дій, яка не тільки забезпечує реалізацію якостей особистості, але і покладає більше обов'язків, змушуючи відповідати не тільки за пряме виконання чи невиконання приписів, але і за власний вибір. Ця обставина дозволяє в більшому ступені формувати відповідальність особистості перед суспільством, ніж просто виконання передбаченого способу поведінки. Необхідність дотримання процесуальних норм була закріплена ще у Статуті цивільного судочинства 1864 року. А. Х. Гольмстен вказував: «Нарушение существенных по своему влиянию обрядов и форм судопроизводства следует понимать как нарушение норм процессуального права; а нарушение существенных обрядов и форм должно быть понимаемо так, что между данным нарушенным обрядом, формой и решением должна быть причинная связь, дающая основание предположению, что будь данный обряд или данная форма выполнена, получилось бы противоположное решение или никакого решения не достоялось бы» [4, с. 57, с. 190].

Процесуальна норма має загальнообов'язковий характер, оскільки являє собою правило поведінки загального характеру,

обов'язкове для виконання кожного разу, коли настають вказані в нормі умови. Умови, що викликають дію норми, можуть бути типовими, часто повторюваними, а можуть існувати як виключення з правил. Приписи процесуальних норм формально визначені, що є визнанням такої властивості норм, як їх текстуальна визначеність. Точність приписів процесуальних норм є бажаною, а не фактичною властивістю, скоріше для норм цього виду притаманна максимальна наближеність до абсолютності формулювання установлення.

Норми вітчизняного процесуального права багаточисленні за своїм предметним змістом – характером забезпечення матеріально-правових відносин. Процесуальні норми мають властивості стабільності змісту та призначення, у своїй сукупності їх слід розглядати як складну та цілісну систему, яка утворює процесуальне право України.

На погляд Л. М. Борисової, для розуміння системних властивостей чинних процесуальних норм (першого складового компонента системи процесуального права) особливого значення набуває їх класифікація за принципом загальних, спеціальних та виключних норм. Відповідно до загальноприйнятої доктрини, «загальні процесуальні норми» стосуються всього міжнародного цивільного процесу та регулюють процесуальні правовідносини всіх видів судочинства на всіх його стадіях. До спеціальних процесуальних норм належать норми, які регулюють процесуальні правовідносини тільки в обмеженій сфері. Нарешті, «виключні процесуальні норми» доповнюють загальні та спеціальні норми; при цьому вони встановлюють винятки з правил, передбачених загальними та спеціальними процесуальними нормами [5, с. 156–166]. Досліджуючи правову природу норми цивільного процесуального права в загальному вигляді, В. В. Комаров [6, с. 65], С. І. Черноченко [7, с. 18], Т. М. Кілічава [8, с. 9] погоджуються в тому, що нормами цієї галузі права є встановлені державою Україна загальнообов'язкові правила поведінки, що регулюють порядок здійснення правосуддя в цивільних справах загальними судами та визначають систему прав і обов'язків суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, реалізація яких забезпечується засобами примусу. Е. Г. Лук'янова стверджує, що оскільки цивільні процесуальні норми є різновидом правових норм, то їм притаманні всі ознаки, які властиві будь-яким нормам права взагалі [9, с. 141-148]. Можливо, саме це твердження пояснює той факт, що в більшості

підручників з цивільного процесуального права останніх років викладення ознак цивільно-процесуальної норми обмежується виключно переліком загальних рис, притаманних нормам усіх, без винятку, галузей права. Так, М. Й. Штефан виділяє такі ознаки цивільних процесуальних норм: 1) встановлюються державою; 2) є обов'язковими для всіх осіб на території України; 3) мають загальний характер; 4) виконання забезпечується різними правовими засобами та ін. [10, с. 245-246].

Динаміку та тенденції розвитку процесуальних норм можна простежити в контексті розвитку права як цілісної системи та розвитку традиційно процесуальних галузей. Якщо матеріальні галузі права прямо регулюють суспільні відносини, то процесуальні галузі права визначають процедуру реалізації матеріального права і є похідними від нього. До них належать цивільне процесуальне право, адміністративне процесуальне право, кримінальне процесуальне право. Останнім часом до цього списку увійшло і господарське процесуальне право. Процесуальні галузі права мають свій предмет регулювання, який відрізняється від предмета регулювання матеріальних галузей права. Ним є організаційні відносини, які формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів, пов'язаної із застосуванням норм матеріального права.

В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон до процесуальних галузей відносять адміністративно-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, господарсько-процесуальне право, кримінально-процесуальне право та деякі ін. Вони розглядають норми процесуального права як «процедурні»: «Норми процесуального права визначають юридичні засоби і порядок діяльності щодо здійснення та захисту норм матеріального права, тобто процесуальне право складають правові норми, що регламентують порядок, форми і методи реалізації прав і обов'язків, встановлені у нормах прав. Норми процесуального права регулюють відносини, пов'язані з діяльністю органів судової влади (в окремих випадках з діяльністю спеціально уповноважених державних органів), тому процесуальне право ще називають судовим правом. Згідно з чинним законодавством України на цей час визнано п'ять видів процесів: конституційний, адміністративний, цивільний, господарський, кримінальний. Зазначені процеси віддзеркалюють форми і методи реалізації матеріальних норм, які належать до не процесуальних галузей» [12, с. 587].

І. А. Галаган впевнений, що в будь-якій матеріально-правовій галузі наявні процесуальні утворення (інститути) або навіть процесуальні норми, які, будучи украпленими в зміст матеріально-правових інститутів, тим не менше, виконують важливі функції процедурного забезпечення реалізації останніх [11, с. 46]. Для з'ясування поставлених питань необхідно звернутися до прийнятих у праві загальнотеоретичних критеріїв розподілу правових норм на галузі й інститути. Цей аспект постійно знаходиться в центрі уваги вчених-юристів. П. В. Мельник визначає інститут права як сукупність досить відокремлених юридичних норм, які регулюють найбільш однорідні суспільні відносини у самій галузі права і тісно пов'язані між собою [13, с. 139-141]. Тобто в основі об'єднання норм у правові інститути він вбачає критерій однорідності предмета регулювання таких норм, їх взаємозв'язок та віднесення до однієї правової галузі. М. С. Кельман та О. Г. Мурашин вважають, що в основі побудови системи права (відповідно й окремих складових цієї системи) знаходяться такі критерії, як предмет правового регулювання та метод правового регулювання (використовують у їх єдності і взаємодії), які виступають системоутворюючим фактором. Наприклад, інститут окремої слідчої дії у кримінально-процесуальному праві – це правові норми, що визначають умови її проведення, коло учасників та особливості їх статусу, процедуру провадження, порядок документування, відповідальність за порушення встановленої процедури.

Саме специфічність однієї групи суспільних відносин у порівнянні з іншими є причиною виникнення відповідних нормативно-правових інститутів. Поряд з цим є й інститути, які регулюють одне відокремлене специфічне суспільне ставлення або навіть один з його елементів. Так, у кримінальному процесі відомі інститути потерпілого, підозрюваного, звинуваченого, цивільного позивача, цивільного відповідача, що визначають правовий статус одного із суб'єктів кримінально-процесуальних відносин. У цивільному процесуальному праві наявна низка інститутів, яка регламентує будь-яку загальну для всіх цивільно-правових відносин окрему сторону. Це інститути представництва, позовної давності, захисту прав та інтересів громадян, що регламентують такі принципово важливі моменти всіх цивільно-процесуальних відносин, як порядок здійснення представництва і права представників, статус суб'єктів цивільного процесу, визначення строків позовної давності, порядок і спо-

соби захисту громадян, коли їхні права не визнаються, оспорується або порушуються.

Вважаємо, що правовий інститут процесуального права доцільно розглядати як відносно невелику спільність норм, специфіка й автономність якої може існувати як у рамках однієї процесуальної галузі права, так і виходити за межі однієї галузі права (це стосується, в першу чергу, матеріальних галузей). При цьому окремі так звані змішані (комплексні) інститути можуть містити норми, характерні для різних галузей права. Наприклад, інститут, що встановлює відповідальність за вчинення дисциплінарних порушень, належить до сфери трудового права, оскільки в основі інституту лежать владні повноваження адміністрації підприємства, її компетенція застосовувати дисциплінарні заходи до правопорушників. Однак трудові спори з питань накладення таких стягнень можуть розглядатися судовим органом за правилами цивільно-процесуального законодавства, тобто іншої галузі права. Наявність змішаних інститутів пояснюється тим, що однорідність відносин, які регулює галузь права, зовсім не є стерильною. У ній завжди присутня певна кількість відносин, які відрізняються за сутністю і формою, але близько пов'язані за своїм призначенням. Так, у цивільному праві завжди присутні норми конституційного, адміністративного, фінансового та інших галузей законодавства. У трудовому праві – норми конституційного, адміністративного, цивільного і цивільно-процесуального законодавства.

Таким чином, існують інститути традиційно процесуальних галузей права та комплексні (змішані) інститути як системоутворюючі компоненти процесуального права.

Висновки. З вищенаведених міркувань можна зробити такі висновки:

- Процесуальні норми містяться як у традиційно процесуальних галузях національного права (кримінальний процес, цивільний процес, господарський процес, адміністративний процес), так і в інших галузях (конституційне право, фінансове право, трудове право).

- Розглянуті окремі процесуальні норми, що опосередковують застосування галузевих матеріально-правових норм, є лише компонентами загальної системи. Тому всім їм притаманні подібні системні властивості, спільність у специфіці призначення.

- У теорії і практиці прийнято вважати, що норми матеріального права відповідають на питання «що робити?», а процесуальні – «як робити?», взаємозв'язок між ними – це зв'язок змісту і

форми, тому затримка у прийнятті або відсутність процесуальної норми може значно ускладнити або перешкодити реалізації відповідної матеріальної норми.

- З вищенаведеного твердження витікає питання необхідності змістовного узгодження матеріальних та процесуальних норм і системного розміщення матеріальних та процесуальних норм у нормативних актах, що значно спростить застосування процесуальних норм.

- Процесуальні норми мають встановлювати порядок, який передбачає якомога більше шляхів здійснення норм матеріального права та можливість суб'єктів самостійно обирати ці шляхи, що забезпечить багатоваріантність і диспозитивність процесуального регулювання.

- Процесуальні норми повинні бути інформаційно доступними, соціальні суб'єкти мають бути обізнані про існування певних процесуальних порядків, їх зміст та механізми дії. Мова викладення правового акта, що містить процесуальні норми, повинна бути ясною, чіткою, простою.

- Процесуальні норми повинні мати правовий характер та змістовно не суперечити нормам матеріального права, здійснення яких вони забезпечують.

Отже, процесуальні норми, формуючи організаційно-процесуальну діяльність, повинні визначати тип процесуальних чи організаційних відносин, їх цільове призначення, суб'єктний склад, вид дій, що здійснюються учасниками процесу, послідовність здійснення цих дій; строки і місце здійснення дій у юридичному процесі; правові засоби, що забезпечують функціонування процесу, оскільки процесуальні норми містяться як у традиційно процесуальних галузях національного права (кримінальний процес, цивільний процес, господарський процес, адміністративний процес), так і в інших галузях (конституційне право, фінансове право, трудове право, муніципальне право, митне право, та ін.), їх системні властивості є подібними, вони є компонентами загальної системи. Спільність специфіки призначення процесуальних норм проявляється в потребі реалізації відповідних матеріальних норм.

Література

1. Демський Е. Ф. Адміністративне процесуальне право України: навч. посіб. / Е. Ф. Демський. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.

2. Борисова Л. Н. Процессуальные нормы права как вид социальных норм [Текст]: учебно-методическое пособие / Л. Н. Борисова. – Ростов-на-Дону: НОУ ВПО Южно-российский гуманитарный институт. – 2012. – 3,5 п.л.

3. Экштайн К., Шафхаузер Р., Вершинин С. Как упорядочить отношения гражданина и чиновника. Административные процедуры на примере законодательства Швейцарии [Текст] / К. Экштайн, Р. Шафхаузер, С. Вершинин. – М.: Изд-во ЭКОМ, 2000. – 80 с.

4. Гольмстен А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст]: [4-е изд., перераб.] / А. Х. Гольмстен. – СПб: Тип. Стасюлевича, 1907. – 334 с.

5. Борисова Л. Н. Юридический процесс и юридическая процедура как категории права [Текст] / Л. Н. Борисова // Правовая политика и правовая жизнь. – Саратов. – 2006. – № 2. – С. 156-166.

6. Гражданский процесс [Текст]: учебник / Под ред. В. В. Комарова. – Х.: ООО «Одиссей», 2001. – 704 с.

7. Чернооченко С. І. Цивільний процес України [Текст]: навчальний посібник / С. І. Чернооченко. – К.: ЦУЛ, 2004. – 308 с.

8. Кілічава Т. М. Цивільне процесуальне право [Текст]: навчальний посібник / Т. М. Кілічава. – К.: ЦУЛ, 2007. – 352 с.

9. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права [Текст] / Е. Г. Лукьянова. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – 240 с.

10. Штефан М. Й. Цивільний процес [Текст]: навч. видання / М. Й. Штефан. – К.: Ін Юре, 2001. – 696 с.

11. Галаган И. А. Процессуальные нормы и отношения в советском праве (в непроцессуальных отраслях) [Текст] / И. А. Галаган. – Воронеж: Издательство ВГУ, 1985. – 206 с.

12. Правознавство [Текст]: підручник / В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон та ін.; За заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. – К.: КНЕУ, 2003. – 767 с.

13. Мельник П. В. Правознавство [Текст]: навчальний посібник / П. В. Мельник. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. – 309 с.

И. В. Атаманчук

Процессуальные нормы в системе процессуального права: общетеоретический аспект

На основе выделения системных свойств, исследуется понятие, содержание, признаки процессуальных норм, осуществляется анализ динамики развития норм в системе отечественного процессуального права и делается вывод об общности специфики назначения процессуальных норм, которая проявляется в потребности реализации соответствующих материальных норм.

Ключевые слова: процессуальное право, процессуальная норма, реализация процессуальных норм, системные свойства процессуальных норм, процессуально-правовой институт, процессуальная отрасль права.

I. Atamanchuk

Procedural norms in the system of procedural law: general theoretical aspect

Based on the distinguishing of particular system qualities, we study the concept, content, features of procedural rules, analyze the development dynamics of the operating rules of the system of national procedural law. It's concluded that there is a unity of procedural rules and the ways of their settlement, which states the need of substantive norms' implementation.

Key words: procedural law, judicial norm, realization of judicial norms, system properties of judicial norms, judicially legal institute, judicial field of law.